

Tomaszewski, Jerzy

"Postaveni a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939-1945. Sbornik studii", red. Helena Krejčová, Jana Svobodová, Praha 1998 : [recenzja]

Przełąd Historyczny 91/2, 303-305

2000

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

sterowania polityką bułgarskich komunistów w wielu szczegółach, włącznie z personaliami; sądzić wolno, że analogicznie co do istoty rzeczy (choć niekoniecznie co do formy) kształtowały się stosunki z innymi państwami obozu radzieckiego. Wśród rozmaitych zagadnień mniej lub bardziej ważnych zwróciłem uwagę na instrukcję Dymitrowa (który przebywał wówczas w Moskwie) z 17 września 1947 dotyczącą losu skazanego na śmierć wybitnego działacza Ludowego Nikoły Petkowa. Wynika z niej, że pierwotnym zamiarem była zamiana tego wyroku na łagodniejszy (nie wiemy jednak jaki), lecz interwencje dyplomatyczne, zwłaszcza z Waszyngtonu i Londynu, skłoniły do zatwierdzenia tej decyzji i egzekucji. Jest to zbieżne z niektórymi brytyjskimi dokumentami dyplomatycznymi.

Edycja dziennika jest bardzo staranna. Wydawcy zaopatrzyli tekst w wyjaśnienia, w niezbędnych miejscach uzupełnili brakujące litery lub słowa (lecz nie wszystko udało się odczytać z rękopisu), indeksy, fotografie rodzinne. Ponieważ zapiski są w kilku językach, teksty rosyjskie i niemieckie przetłumaczono na język bułgarski (to jednak może utrudnić lekturę historykom poza Bułgarią). Spotkać można niekiedy drobne omyłki lub niejasności w szczegółach (tak np. tajemnicza miejscowość „Grujsk” na s. 361 to znany nam dobrze Grójec), lecz nie zauważyłem potknięć o większym znaczeniu merytorycznym.

Edycję poprzedza krótki wstęp syna autora, Bojko Dymitrowa, wyjaśniający przyczyny, które skłoniły go do zgody na wydanie zapisków. Wydawcy w przedmowie przedstawili zasady edycji. Ilczo Dymitrow (nie jest krewnym autora dziennika), znany w przeszłości z pionierskich studiów dotyczących zwłaszcza lat międzywojennych, zawierających wnioski odległe od dogmatycznych schematów, znakomity znawca dziejów Bułgarii, napisał obszerny życiorys Georgi Dymitrowa, umiejętnie zachowując umiar w krytycznych komentarzach dotyczących niektórych zagadnień jego działalności. Nie we wszystkich kwestiach gotów byłbym się jednak z nim zgodzić. Autor biografii rozpatruje Georgi Dymitrowa przede wszystkim jako wybitnego Bułgara (co do tego nie mam wątpliwości), który wprawdzie okazywał nieraz słabość wobec nacisku Stalina i w kwestii Macedonii uległ żądaniom odstąpienia jej bułgarskiej części na rzecz Jugosławii, lecz — jako wierny syn narodu bułgarskiego — starał się jednak o zachowanie tego kraju dla kultury bułgarskiej. Nie zostałem o tym przekonany. Z lektury całości dziennika odniosłem wrażenie, iż Georgi Dymitrow był przede wszystkim działaczem międzynarodowego ruchu komunistycznego i całą swą działalność międzynarodową oraz krajową podporządkowywał wspólnym celom, które miały być osiągnięte przez objęcie systemem socjalistycznym świata. Kwestia przyszłości Macedonii stawała się w tym świetle (podobnie jak kwestia Polski, Francji, Chin itd.) jedynie fragmentem wielkiego dzieła wyzwolenia świata pracy, którym kierował Józef Stalin. Jemu też pozostawał wierny.

Jerzy Tomaszewski
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Postaveni a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945. Sbornik studií, uspořádały Helena Krejčová a Jana Svobodová. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Nakladatelství MAXDORF, Praha 1998, s. 225.

Wprawdzie tytuł tej książki odpowiada ściśle tematyce zawartych w niej siedmiu artykułów oraz dwóch aneksów (nie wskazanych w spisie treści), lecz byłoby błędem, gdyby sięgnęli po nią wyłącznie czytelnicy zainteresowani losami Żydów czeskich podczas drugiej wojny światowej. Niektóre z nich dotyczą bowiem również mało znanych zagadnień dziejów Czechosłowacji w latach międzywojennych i nie powinny ująć uwadze nikogo, kto zajmuje się problematyką struktur etnicznych państw Europy Środkowej w XX w. Są to zwłaszcza dwa artykuły początkowe, wprowadzające czytelnika do problematyki demograficznej społeczeństwa Czech: Jaroslav Bubeník, Jiří Křest’an, „Ustalenie narodowości i kwestia żydowska” oraz Alexandra Blodigová, „Przynależność państwowa — prawna regulacja obywatelstwa Czechosłowacji do 1942 r.” Istotną ich

zaletą jest nie tylko ukazanie mało znanych (także historykom czeskim i słowackim) problemów, lecz również bardzo przejrzysty wykład, który — jak sądzę — pozwoli zorientować się w tych zagadnieniach także czytelnikom nie zaznajomionym bliżej ze statystyką oraz prawem.

Pierwszy z nich omawia zasady dokonywania zapisów narodowości podczas powszechnych spisów ludności w Czechosłowacji w latach 1921 i 1930 oraz dyskusje, które dotyczyły zwłaszcza zagadnienia, czy istnieją obiektywne kryteria pozwalające określić narodowość konkretnej osoby niezależnie od jej deklaracji (opowiadał się za tym wybitny demograf, docent Antonín Boháč z Państwowego Urzędu Statystycznego), czy też dopuszczalne jest jedynie oświadczenie osoby zainteresowanej (bronił tego filozof, profesor Emanuel Rádl). Normy prawne były w praktyce interpretowane zgodnie z poglądami Boháča (za obiektywne kryterium, teoretycznie pomocnicze, uznawano język ojczysty), z jednym istotnym wyjątkiem dotyczącym Żydów (którzy mogli deklarować narodowość żydowską niezależnie od języka; w dokumentach archiwalnych znalazłem jednak wyjątek od tej reguły). Takie rozwiązanie wywołało istotne konsekwencje dla osób z tzw. pogranicza etnicznego oraz możliwość wywierania presji administracyjnej, czym autorzy artykułu już się nie zajmują. Natomiast zwracają uwagę na rozbieżności postaw w środowisku wyznawców judaizmu i przedstawiają wyniki obu spisów ludności dla tej części mieszkańców Republiki.

Drugi artykuł wyjaśnia zasady uznawania obywatelstwa Republiki Czechosłowackiej ustalone ustawami z 1918 i 1920 r. oraz układami międzynarodowymi, a także szczegółowe rozporządzenia, które regulowały zwłaszcza kompetencje urzędów oraz interpretowały niektóre normy prawne. Istotne zmiany nastąpiły dopiero w konsekwencji postanowień konferencji monachijskiej, gdy należało uregulować zagadnienia związane z aneksją niektórych terytoriów przez sąsiadów. Kolejne zmiany wynikały z ustanowienia Protektoratu Czech i Moraw. Autorka zwraca uwagę przede wszystkim na skutki tych zmian dla Żydów, lecz uwzględnia także inne problemy.

Dwa następne artykuły dotyczą zagadnień demograficznych społeczności żydowskiej w Pradze: Jana Svobodová, Helena Kréjčová „Struktura społeczna i demograficzna ludności żydowskiej w Pradze i ich zmiany w latach 1938–1945”, Jana Svobodová „Śmiertelność ludności żydowskiej w Pradze 1938–1945”. Podstawą ich są stosunkowo dobrze zachowane źródła dotyczące rejestracji osób uznanych za Żydów oraz ich ruchu naturalnego i deportacji. Obfitość ich, a zarazem konieczność zestawienia informacji z dokumentów o różnym charakterze spowodowały, że autorki pierwszego z tych artykułów analizę swą opracowały na podstawie próbki reprezentacyjnej, a zastosowaną procedurę opisują we wstępie. Ustalone w ten sposób dane prezentują w tabelach oraz wykresach, komentowanych w tekście.

Wyniki tej analizy rzucają istotne światło na niektóre tendencje demograficzne w badanej społeczności. Siłą rzeczy jednak wnioski dotyczyć mogą jedynie największych jej grup, gdyż np. liczba zawartych w próbkę wyznawców kościołów ewangelickich i czechosłowackiego jest zbyt nikła, by wskaźniki na ich temat były statystycznie znaczące. Jako załącznik zamieszczono artykuł pochodzący z 1938 r. „Statystyka żydowskiej Pragi”, którego autorem był Bruno Blau.

Drugi artykuł analizuje zarówno umiarkowanie wśród żydowskiej ludności Pragi, jak też zmieniające się jej przyczyny. Autorka wykorzystuje przy tym nie tylko materiały rejestracji Żydów oraz akta stanu cywilnego, lecz także konfrontuje te dokumenty z innymi źródłami, wśród których istotne znaczenie mają wspomnienia publikowane oraz inne relacje. Analiza ta ukazuje istotne zmiany nie tylko we wskaźnikach ruchu naturalnego, lecz także w przyczynach zgonów (zwłaszcza istotne są informacje na temat samobójstw), związanych z tragicznym położeniem Żydów podczas wojny i okupacji.

Kolejne artykuły ukazują wybrane fragmenty losów żydowskich w tzw. Drugiej Republice i podczas wojny. Petr Bednářik („Antysemitizm w dziennikach „Venkov” i „Večer” w okresie Drugiej Republiki”) przedstawił ewolucję publicystyki dzienników związanych z partią agrarną na temat Żydów, od pomijania tej problematyki na początku 1938 r. do otwarcie antysemitckiego stanowiska, Jan Gebhart („Niektórzy z wielu. O działalności Josefa Fischera, Karla Bondego i Miloša Ottona Bondego w czeskim ruchu oporu podczas drugiej wojny światowej”), przedstawił udział w ruchu oporu trzech działaczy ze środowiska czesko-żydowskiego, którzy zginęli w latach 1941–1942. Ostatni artykuł (Jan Štříbrný, „Żydowscy duchowni wojskowi i kwestia żydowska w armii czechosłowackiej na zachodzie w latach 1939–1945”) zarysowuje losy dwóch Żydów (są nimi Alexander Kraus i Hanuš Rebenwurz), którzy — choć nie mieli ukończonych studiów rabinackich — zostali mianowani na stanowiska rabinów w formacjach czechosłowackich utworzonych na Zachodzie. Dostrzegam w tej biograficznej relacji raczej pretekst do ukazania nastrojów antysemitycznych występujących w niektórych oddziałach tych wojsk, gdyż informacje o drodze życiowej formalnych bohaterów artykułu są dość ograniczone. Tak np. trudno

zrozumieć jak to się stało, że obowiązki rabina przyjął adwokat Hanuš Rebenwurz, lokalny działacz partii socjaldemokratycznej. Artykuł zasługuje na uwagę, gdyż skłania do porównań ze stosunkami panującymi w armii polskiej, o których wiadomo znacznie więcej. Nasuwa się także pytanie, jak sytuacja Żydów przedstawiała się w innych armiach alianckich. W świetle tego artykułu, a także niektórych wspomnień (np. wydanej pierwotnie poza zasięgiem cenzury, a obecnie w ogólnie dostępnej edycji bardzo interesującej książki Hedy Kaufmannovej), wydaje się raczej pochopnym nader generalne stwierdzenie Jana Gebharta: „Czeskie społeczeństwo, poza nieznacznymi liczebnie wyjątkami w rodzaju Vlastki oraz innych organizacji o charakterze nacjonalistycznym i faszystowskim, po ustanowieniu niemieckiej okupacji i utworzeniu Protektoratu Czech i Moraw zachowało względnie liberalny stosunek do Żydów” (s. 145). Być może jednak inaczej niż on pojmując słowo „względnie” (*poměrně*).

Załącznikiem jest wypowiedź Alexandra Krausa na Nowy Rok 5702 (jesień 1941 r.).

Jakkolwiek autorzy bardzo starannie prezentują materiały i wnioski, do artykułów wkradło się parę omyłek, raczej spowodowanych przyczynami technicznymi (np. na s. 50 czytamy, że liczba mieszkańców Czech deklarujących narodowość czeską w 1930 r. wynosiła 12 735, zaś na s. 51 — że tylko wśród osób wyznających judaizm w Czechach aż 15 463 deklarowało tę narodowość). W tabeli na s. 115 trudno się zorientować, czego dotyczy jej pierwszy wiersz. Wspomniany na s. 128 teatr „Habin” w rzeczywistości nazywa się „Habima”. Są to jednak drobiazgi, w porównaniu z walorami i znaczeniem naukowym tej książki.

Jerzy Tomaszewski
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Stenogramele sedintelor Consiliului de Ministri. Guvernarea Ion Antonescu t. I (septembrie — decembrie 1940), Arhivele Nationale ale Romaniei, București 1997, s. 735.

Prezentowany tom otwiera serię edycji dokumentów z najnowszej historii Rumunii o specjalnym znaczeniu, tj. stenogramów z posiedzeń Rady Ministrów, począwszy od września 1940 r. Jak wiadomo, do tego czasu posiedzenia Rady Ministrów, Rady Koronnej i innych centralnych organów władzy państwowej były stenografowane rzadko, niekiedy wbrew woli prowadzących obrady. Znana jest reakcja króla Karola I (1866–1914) w trakcie posiedzenia Rady Koronnej 21 lipca 1914, kiedy to zapadło postanowienie o neutralności Rumunii na początku I wojny światowej. Jak stwierdził Constantin Dissescu, sporządzający wówczas zapiski, król powiedział mu: „Wiedział pan, że nie chcę nikogo sporządzającego notatki, proszę mi je oddać” i dodał, że obrady należy utrzymać w całkowitej tajemnicy.

Pierwszy tom zawiera 37 stenogramów z okresu od 7 września do 21 grudnia 1940.

Już na pierwszym posiedzeniu Rady Ministrów, 7 września 1940, Ion Antonescu przedstawił swoje poglądy na takie kwestie jak: poprawa położenia ludności wiejskiej, stosunki z Pałacem Królewskim („król jest tylko symbolem”), rozumienie pełni władzy, rola instytucji państwowych — szkolnictwa, Kościoła, armii, sądownictwa, a także konieczności unowocześnienia armii oraz stosunków pomiędzy obywatelami a władzą. Ważną rolę miała odgrywać prasa, która powinna być „oczyszczona z wszelkiego rodzaju analfabetów i ludzi nieuczciwych”. Antonescu stwierdził: „Mamy kontrolowaną prasę w kontrolowanym państwie”.

Stenogramy zawierają niezwykle bogate wiadomości na temat problemów gospodarczych, społecznych, politycznych, kulturalnych i międzynarodowych, z którymi musieli się zmierzyć przywódcy państwa rumuńskiego. Były to czasy ostrego niedoboru produktów żywnościowych, który był przyczyną wysokich cen i spekulacji, co można wyjaśnić stratami terytorialnymi Rumunii (26–28 czerwca 1940, na skutek ultimatum radzieckiego, nastąpiła okupacja Besarabii i północnej Bukowiny przez ZSRR; 30 sierpnia 1940 Rumunia została zmuszona przez arbitraż wiedeński do oddania północnej, środkowej i północno-zachodniej części Siedmiogrodu, wreszcie